

Микола Бучин

Національний університет "Львівська політехніка"

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРИНЦИПУ ВІЛЬНИХ ВИБОРІВ У ВИБОРЧОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

© Бучин М., 2012

Проаналізовано правові аспекти регулювання принципу вільних виборів в українському виборчому законодавстві; охарактеризовано правове регулювання таких складових принципу вільних виборів, як альтернативні методи голосування та участь правоохоронних органів у виборчому процесі.

Ключові слова: демократія, вибори, виборче законодавство, демократичні принципи виборів, принцип вільних виборів.

Mykola Buchyn

SOME ASPECTS OF LEGAL ADJUSTING OF PRINCIPLE OF FREE ELECTIONS ARE IN ELECTORAL LEGISLATION OF UKRAINE

In the article the legal aspects of adjusting of principle of free elections are analysed in the Ukrainian electoral legislation. An author spares considerable attention description of the legal adjusting of such constituents of principle of free elections, as alternative methods of voting and participation of law enforcement authorities in to the electoral process.

Key words: democracy, elections, electoral legislation, democratic principles of elections, principle of free elections.

Для України, яка знаходиться на шляху трансформації тоталітарного політичного режиму і побудови стабільної демократії, важливе значення має наявність інституту демократичних виборів. Для того, щоб вибори виступали атрибутом демократії, вони повинні відбуватися на основі апробованих світовим та вітчизняним політичним і законотворчим досвідом правових засад – демократичних принципів виборів. Серед останніх важливе місце належить принципу вільних виборів.

До того ж виборча практика України характеризується наявністю систематичних порушень багатьох демократичних принципів виборів загалом і принципу вільних виборів зокрема. Така ситуація несе значну загрозу розвитку демократії у нашій державі. Тому очевидною є потреба у підвищенні рівня демократичності виборчого процесу, де далеко не останню роль відіграє вдосконалення українського виборчого законодавства.

Це зумовлює актуальність нашого дослідження, оскільки вивчення правових аспектів дотримання принципу вільних виборів дасть можливість побачити певні упущення виборчого законодавства України і сприятиме вдосконаленню електорального виборчого поля. Це, своєю чергою, збільшуватиме рівень демократизму виборчого процесу та сприятиме побудові у нашій державі демократичного політичного режиму.

Мета роботи – на основі аналізу виборчого законодавства України дослідити особливості правового регулювання принципу вільних виборів.

Проблематикою правового регулювання виборчого процесу та дотримання демократичних принципів виборів в Україні займалися такі вітчизняні науковці, як Ю. Ключковський,

М. Ставнійчук, О. Лавринович та ін. До того ж вони аналізували передусім процесуальні характеристики українського виборчого права, не акцентуючи окремо уваги на дотриманні принципу вільних виборів.

Згідно з принципом вільних виборів особа повинна сама вирішувати питання про участь чи неучасть у виборах, а у разі участі – про міру залучення до голосування.

Варто зауважити, що принцип вільних виборів є чи не найменш регульований в українському виборчому законодавстві порівняно з іншими демократичними принципами виборів. Зокрема, він вперше згадується у виборчому законодавстві під час парламентських виборів 1994 р., при цьому його зміст не був розкритим. Більше того, хоч у Конституції України принцип вільних виборів є задекларований (вибори є вільними і виборцям гарантується вільне волевиявлення), наступні нормативні акти, які регламентували президентські вибори 1999 р. та парламентські вибори 1998 р., знову упускали з уваги цей демократичний принцип виборів [3, 5, 8, 14].

Такий стан справ можна вважати істотним недоліком українського виборчого законодавства. Ми погоджуємося з Ю. Ключковським про важливу роль, яку відіграє пряме закріплення демократичних принципів виборів у нормативних актах. Науковець наголошує, що пряме закріплення конкретного принципу у правових нормах "...допомагає краще зрозуміти багато конкретних (чи матеріальних, чи процедурних) норм і сприяє інтерпретації закону як під час практичного застосування, так і в ході судового розгляду спорів, пов'язаних з практикою застосування. Можна сказати, що пряме формулювання принципів допомагає зберігати дух закону і сприяє реалізації його букви" [13, с. 42].

Вперше принцип вільних виборів наповнюється змістом у законі України "Про вибори народних депутатів України" від 18 жовтня 2001 р. Нормативний акт декларує створення умов для вільного формування виборцями своєї волі та її реалізації під час голосування. Крім того, у законі заборонені дії, що стосуються використання насильства, погроз, підкупів, обману чи інших вчинків, які порушують вільне формування та вираження волі електорату [2]. У наступні роки до вищезгаданих аспектів принципу вільних виборів законодавець додає норму, яка стосується волевиявлення військовослужбовців: вони повинні голосувати, як правило, на звичайних дільницях, які розташовані поза межами військових частин. При цьому для забезпечення вільного характеру голосування військовослужбовцям надається відпустка тривалістю не менше 4 год [7, 9, 10].

Для реалізації принципу вільних виборів та збільшення рівня явки громадян на вибори важливе значення має застосування, крім традиційного голосування на виборчих дільницях, також альтернативних методів волевиявлення. Вже закон "Про вибори народних депутатів Української РСР" від 27 жовтня 1989 р. передбачав можливість для виборців проголосувати "на дому". Однак законодавець не конкретизував процедури та умови реалізації цього виду волевиявлення, лише зазначив: "У випадках, коли окремі виборці за станом здоров'я або з інших причин не можуть прийти в приміщення для голосування, дільнична виборча комісія на їх прохання доручає окремим членам комісії організувати голосування в місці перебування цих виборців" [1].

Як бачимо, вищезазначена норма не дозволяла з'ясувати ні стану здоров'я, який би давав право на таке голосування, ні способу його підтвердження та сповіщення виборчої комісії, ні самої організації та здійснення голосування "на дому". У таких умовах створювалися сприятливі обставини для використання демократичної за своєю суттю норми для фальсифікації результатів волевиявлення.

Дещо деталізованішою процедура голосування "на дому" стала у законі "Про вибори народних депутатів України" від 18 листопада 1993 р. Вона, зокрема, крім хворих виборців, також могла застосовуватись і до інших громадян, які з поважних причин не могли прийти на виборчу дільницю. Саму процедуру голосування законом було доручено не менш як трьом членам виборчої комісії. Крім того, нормативний акт передбачав формування виписки зі списку виборців із проставленням відповідної відмітки у списку виборців напроти осіб, які голосують "на дому" [3].

Подальшого вдосконалення процедура голосування "на дому" набула у законі "Про вибори народних депутатів" від 24 вересня 1997 р. Він передбачав як умову надання можливості такого голосування письмову заяву відповідного виборця. На основі заяв виборча комісія за три дні до

виборів формувала відповідний список. Також істотним моментом можна вважати надання законодавцем права офіційним спостерігачам бути присутніми під час голосування “на дому” [4].

Закон “Про вибори Президента України” від 5 березня 1999 р. містив один позитивний нюанс, який, на нашу думку, істотно сприяв створенню умов для вільного волевиявлення громадян: під час організації голосування “на дому” члени виборчої комісії повинні були бути представниками різних політичних сил [5].

На президентських виборах 2004 р. законодавство передбачало можливість волевиявлення поза межами приміщення для голосування виборцем не лише на звичайних, але й на спеціальних виборчих дільницях. Також для зменшення можливостей для зловживання та фальсифікацій за допомогою і під час голосування “на дому” заява виборця, який бажав скористатися можливістю проголосувати поза межами виборчої дільниці, “реєструється дільничною виборчою комісією в окремому журналі, де зазначаються день і час її надходження, прізвище, ім’я, по батькові та місце проживання (місце перебування) виборця [7].

Попередній виборчий досвід та недоліки, пов’язані з організацією голосування “на дому”, були враховані в законі України “Про внесення змін до закону України “Про вибори народних депутатів України” від 7 липня 2005 р. Нормативний акт передбачав право для такого голосування громадянам, які за віком, у зв’язку з інвалідністю чи за станом здоров’я були нездатні самотійно пересуватися.

Для голосування “на дому” виборча комісія робить витяг зі списку виборців, до якого включаються:

- за рішенням виборчих комісій громадяни, які тимчасово не здатні самотійно пересуватися, при подачі ними заяви та відповідного документа, що засвідчує їхній фізичний стан;
- без рішення виборчої комісії – громадяни, які не здатні постійно самотійно пересуватися.

Голосування згідно з законом організує не менше трьох членів виборчої комісії, які є представниками різних політичних партій (блоків). Також позитивною нормою стало надання права бути присутніми під час голосування “на дому” кандидатам, уповноваженим особам та офіційним спостерігачам. Більше того, виборець чи члени його сім’ї повинні надати вищезгаданим особам можливість бути присутніми під час волевиявлення. У зворотному випадку виборець втрачає право на здійснення голосування за місцем його перебування [10].

До того ж варто відзначити і певні упущення у законі щодо голосування “на дому”. Зокрема, вимога до виборця надати завірений у відповідному порядку документ, який засвідчує його тимчасову нездатність самотійно пересуватися, зробила процедуру оформлення права на голосування за місцем знаходження громадян громіздкою та складною, що інколи відбивало бажання у громадянина реалізувати своє активне виборче право. Крім того, ми вважаємо за доцільне ввести норму, згідно з якою під час організації голосування “на дому” члени виборчої комісії обов’язково були представниками політичних сил, які належать як до провладної більшості в парламенті, так і до опозиційної меншості. До того ж закон, який регламентував парламентські вибори 2006 р., залишається найдосконалішим нормативним актом у плані забезпечення волевиявлення громадян поза межами виборчих дільниць.

Для української виборчої практики початкових періодів незалежності був характерним також такий спосіб альтернативного волевиявлення, як дострокове голосування. Воно застосовувалося під час президентських виборів 1991 та 1994 рр., а також під час парламентських виборів 1990 та 1994 рр. Можливість дострокового голосування надавалася громадянам, які змінювали місце свого перебування у період між наданням списків виборців для загального ознайомлення і днем голосування. Такому громадянину виборча комісія на його прохання за наявності відповідного документа, який посвідчував його особу, видавала виборчий бюлетень. Після заповнення бюлетень у закритому конверті опускався виборцем до опломбованої скриньки і зберігався до дня виборів, а у списку виборців робилася відповідна відмітка про видачу виборчого бюлетеня [1, 3, 6, 8].

Така процедура давала змогу, з одного боку, реалізувати виборче право ширших верств населення. Однак, на нашу думку, дострокове голосування створює сприятливі умови для фальсифікації волевиявлення громадян. Особливо це стосується нашого випадку, оскільки виборче

законодавство не містило регулятивних норм щодо характеру і порядку зберігання бюлетенів, заповнених за дострокового голосування. Законодавець не давав жодних гарантій, що між актом дострокового волевиявлення і днем виборів зміст виборчого бюлетеня не буде змінений. Тому ми бачимо позитивний момент у заміні дострокового голосування таким видом альтернативного голосування, як використання відкріпних посвідчень.

Вперше використання відкріпних посвідчень було застосоване на парламентських виборах 2002 р. У цьому контексті варто зазначити, що парламентські вибори 1998 р. не передбачали ні дострокового голосування, ні голосування за відкріпними посвідченнями. Тому можна стверджувати, що законодавець на парламентських виборах 1998 р. необґрунтовано обмежив виборчі права громадян, які часто змінюють місце проживання, що є істотним порушенням принципу вільних виборів.

Що ж стосується президентських виборів 1999 р., то хоч законодавство теж не передбачало ні дострокового голосування, ні волевиявлення за відкріпними посвідченнями, законодавець подбав про мігруюче населення. Так, виборці, які вибули з території виборчої дільниці після оприлюднення виборчих списків, виключалися з виборчих списків і отримували відповідну довідку. На основі цієї довідки і відповідного документа, що посвідчує їхню особу, такі виборці включалися до виборчого списку на новій виборчій дільниці. Крім того, про факт включення таких виборців до виборчих списків на новій виборчій дільниці відповідна дільнична виборча комісія повідомляла територіальну виборчу комісію за місцем попереднього проживання виборця [5].

На парламентських виборах 2002 р. законодавство передбачало можливість для виборця (у разі вибуття на день виборів з місця постійного проживання) бути включеним до списку виборців на іншій дільниці при пред'явленні відкріпного посвідчення. Останнє видавалося на основі заяви виборця та документа, який засвідчує особу. При видачі відкріпного посвідчення у списку виборців зазначалася дата видачі та номер відкріпного посвідчення, ставилися підписи члена виборчої комісії та виборця. Відкріпні посвідчення мали єдину нумерацію на усій території України, були документами суворої звітності [2].

Закон України “Про вибори президента України” від 18 березня 2004 р. детальніше прописав процедуру голосування за відкріпними посвідченнями. Зокрема, було введено додаткову норму закону: “На бланку відкріпного посвідчення передбачається місце для прізвища та підпису члена дільничної виборчої комісії, який видав посвідчення, печатки дільничної виборчої комісії, а також підпису виборця...” [7]. Відкріпне посвідчення без підпису виборця є недійсним.

Крім того, позитивним пунктом закону було встановлення відмінної форми відкріпних посвідчень до дня виборів та до дня повторного голосування. Також було регламентовано кількість відкріпних посвідчень, які передаються від територіальних виборчих комісій до дільничних виборчих комісій – 4 %. [7].

Однак на президентських виборах 2004 р. незаконне голосування за відкріпними посвідченнями було однією з найпоширеніших форм правопорушень виборчого законодавства і привело до визнання Верховним Судом України недійсними результати повторного голосування. 21 листопада 2004 р. був призначений третій тур виборів, який проводився на основі закону України “Про особливості застосування закону України “Про вибори Президента України” під час повторного голосування 26 грудня 2004 р.” від 8 грудня 2004 р. Цей нормативний акт кардинально змінив процедуру голосування за відкріпними посвідченнями, детальніше прописавши цей процес.

Зокрема, кількість відкріпних посвідчень була зменшена до 0.5 % (у 8 разів). На бланку відкріпного посвідчення обов'язково зазначались: номери територіального виборчого округу та дільниці, де воно видане; номер територіального виборчого округу, де виборець планує голосувати; прізвища та підписи двох членів дільничної комісії – представників двох кандидатів (це дало змогу зменшити факти видання одній людині багатьох відкріпних посвідчень, яке відбувалось під час першого і другого турів виборів, коли відкріпні посвідчення видавав лише один член дільничної виборчої комісії); ставилась печатка дільничної виборчої комісії та підпис виборця. Відкріпні посвідчення виборцю можна було отримати лише за наявності відповідного документа, який засвідчує особу, і власноручно написаної заяви, де зазначалися причина, з якої він не може

проголосувати за місцем проживання, номер територіального виборчого округу, в якому виборець має намір проголосувати у день повторного голосування [12].

На нашу думку, ще одним істотним запобіжником багаторазовому голосуванню за відкріпними посвідченнями стала норма, згідно з якою у документі, що посвідчує особу, ставилася відмітка про видання виборцю відкріпного посвідчення із зазначенням номера відкріпного посвідчення, дати видачі, номера територіального виборчого округу та дільниці, де видано відкріпне посвідчення. Відмітка також засвідчувалася підписами двох членів дільничної виборчої комісії від різних кандидатів (із зазначенням прізвищ) та скріплювалася печаткою. Більше того, при включенні особи до списку виборців на основі відкріпного посвідчення вищезгадана відмітка у документі погашалася двома членами дільничної виборчої комісії від різних кандидатів із зазначенням дати погашення та засвідчувалася їхніми підписами [12].

Невикористані відкріпні посвідчення обов'язково погашалися. Дільничні виборчі комісії передавали інформацію із зазначенням кількості виборців, які хочуть голосувати по кожному виборчому округу. Своєю чергою, територіальні виборчі комісії подавали зведену інформацію до Центральної виборчої комісії (далі – ЦВК). Після того ЦВК не пізніше як за 12 годин до початку голосування подавала до відповідних територіальних виборчих комісій інформацію про очікувану кількість виборців, які голосуватимуть за відкріпними посвідченнями, а також оприлюднювала її на своєму офіційному веб-сайті. Крім того, для голосування за відкріпними посвідченнями у кожному виборчому округу була створена спеціальна дільниця [12].

Детальна регламентація процедури голосування за відкріпними посвідченнями сприяла тому, що під час повторного голосування 26 грудня 2004 р. рівень зловживань та фальсифікацій за допомогою відкріпних посвідчень був знижений на кілька порядків. Тому позитивний законодавчий досвід був врахований при розробці закону України “Про внесення змін до закону України “Про вибори народних депутатів України” від 7 липня 2005 р. Відмінністю стало лише збільшення кількості відкріпних посвідчень до 2 % та детальніша регламентація кожного з етапів процедури голосування за відкріпними посвідченнями [10].

На позачергових парламентських виборах 2007 р. відкріпні посвідчення не використовувались, що, на нашу думку, було дещо необґрунтованим заходом. Це положення закону не можна було пояснити специфікою позачергових виборів і тому ми вважаємо, що законодавець на виборах 2007 р. позбавив можливості проголосувати значну кількість виборців. Вищезазначене також стосується виборів Президента України 2010 р. У контексті цього ми вважаємо, що законодавець пішов простим, але не оптимальним шляхом: боячись фальсифікацій за допомогою відкріпних посвідчень, він повністю ліквідував цей інститут виборчого права. Це завадило реалізувати своє законне право голосу широким верствам населення. Тому ми переконані у тому, що цю проблему необхідно вирішувати виробленням дієвих механізмів нейтралізації потенційної загрози голосування за відкріпними посвідченнями, а не діяти за сталінським принципом: “Немає людини – немає проблеми”.

Варто зазначити, що чинне виборче законодавство регулює і деякі інші аспекти реалізації принципу вільних виборів. Так, в українському виборчому законодавстві передбачена можливість голосування “проти всіх” суб'єктів виборчого процесу. Така норма дає змогу збільшити рівень явки на виборах, оскільки сприяє волевиявленню громадян, які не підтримують жодного суб'єкта виборчого процесу. Вперше можливість голосувати “проти всіх” була закріплена законом України “Про вибори народних депутатів України” від 24 вересня 1997 р. У подальшому вона була включена до усіх наступних редакцій виборчих законів і є чинною і в наш час [2, 4, 5, 7, 10].

Важливою умовою вільного волевиявлення громадян є відсутність втручання і тиску з боку владних структур. Тому важливо, щоб силові структури і правоохоронні органи не здійснювали неправомірних дій щодо виборчого процесу, його суб'єктів та виборців. У цьому плані позитивним моментом виборчого законодавства є відведення правоохоронцям чіткого місця та наділення їх конкретними обмеженими функціями щодо виборчого процесу. Зокрема, правоохоронцям відведені функції охорони виборчих дільниць, виборчої документації, допомоги у діяльності виборчим комісіям, а також участь у транспортуванні виборчих документів до виборчої комісії вищого рівня.

Також важливо, щоб працівники правоохоронних органів, здійснюючи свої повноваження, не чинили своєю присутністю психологічного тиску на виборців. Тому позитивним моментом чинного виборчого законодавства є норма, згідно з якою під час голосування правоохоронці можуть бути присутніми у приміщенні для голосування лише у крайніх випадках. “У разі вчинення правопорушень, за які законом встановлена відповідальність, голова або заступник голови дільничної виборчої комісії мають право запросити у приміщення для голосування працівника органів внутрішніх справ, який повинен вивести порушника із приміщення для голосування і після цього вжити до нього передбачених законом заходів, після чого працівник органів внутрішніх справ залишає приміщення для голосування. Перебування працівників органів внутрішніх справ у приміщенні для голосування в інших випадках забороняється” [10].

Як бачимо, чинне виборче законодавство, яке регулює проведення парламентських виборів, за винятком окремих нюансів, створює належні умови для реалізації принципу вільних виборів. У той самий час чинне законодавство, яке регулює проведення президентських виборів, є дещо менш досконалим у плані регламентації принципу вільних виборів. Тому ми вбачаємо доцільність для законодавця перейняти досвід проведення парламентських виборів і включити позитивні новели парламентського виборчого законодавства у чинний закон, що регулює проведення президентських виборчих кампаній.

На завершення варто сказати, що принцип вільних виборів може бути реалізований лише в умовах демократичного політичного режиму, де громадянам гарантується вільне формування та вираження своєї позиції. У цьому плані важливим є положення Основного закону України – Конституції, яка теж, поряд із виборчим законодавством, створює сприятливі умови для реалізації принципу вільних виборів. Так, ст. 21 Конституції декларує, що усі люди є вільні у своїй гідності і правах, а права і свободи особи є невідчужуваними і непорушними. Ст. 33 Конституції гарантує кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, свободу пересування та вільний вибір місця проживання, без яких неможлива повна реалізація виборчих прав усіх категорій населення [14].

Також Основний закон надає громадянам нашої держави право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації, за винятком обмежень, встановлених в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення, захисту прав і свобод інших людей. При цьому важливою є норма, яка забороняє примус до вступу до будь-яких об'єднань громадян, чи обмеження за належністю до певного виду з них.

Нарешті, у ст. 17 Конституції зазначається: “Збройні Сили України та інші військові формування ніколи не можуть бути використані для обмеження прав і свобод громадян або з метою повалення конституційного ладу, усунення органів влади чи перешкоджання їх діяльності” [14].

Як бачимо, з проголошенням незалежності законодавець поступово вдосконалював правове регулювання принципу вільних виборів. До того ж чинне українське виборче законодавство містить деякі упущення щодо законодавчого закріплення багатьох аспектів принципу вільних виборів. Така ситуація вимагає дій у напрямі вдосконалення законодавства і становить перспективи для подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон “Про вибори народних депутатів Української РСР” від 27 жовтня 1989 р. – Режим доступу: <http://www.zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=8304-11>.
2. Закон України “Про вибори народних депутатів України” від 18 жовтня 2001 р. // Відомості Верховної Ради. – 2001. – № 51–52. – С. 1058–1112.
3. Закон України “Про вибори народних депутатів України” від 18 листопада 1993 р. // Відомості Верховної Ради. – 1993. – № 48. – С. 1099–1122.
4. Закон України “Про вибори народних депутатів України” від 24 вересня 1997 р. // Відомості Верховної Ради. – 1997. – № 43. – С. 787–822.
5. Закон України “Про вибори Президента України” від 5 березня 1999 р. // Відомості Верховної Ради. – 1999. – № 14. – С. 274–304.
6. Закон України “Про вибори Президента України” від 5 липня 1991 р. – Режим доступу: <http://www.zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1297-12>.
7. Закон України “Про вибори Президента України” від 18

березня 2004 р. – К.: Парламентське видавництво, 2004. – 129 с. 8. Закон України “Про вибори Президента України” від 24 лютого 1994 р. // Відомості Верховної Ради. – 1994. – № 8. – С. 200–220. 9. Закон України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України” від 21 серпня 2009 р. – Режим доступу: <http://www.zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=3&nreg=1616-17>. 10. Закон України “Про внесення змін до закону України “Про вибори народних депутатів України” від 7 липня 2005 р. // Відомості Верховної Ради. – 2005. – № 38–39. – С. 1454–1574. 11. Закон України “Про внесення змін до закону України “Про вибори народних депутатів України” та деяких інших законодавчих актів України (щодо порядку проведення позачергових виборів до Верховної Ради України та заміщення народних депутатів України, повноваження яких були достроково припинені)” від 1 червня 2007 р. – Режим доступу: <http://www.zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1114-16>. 12. Закон України “Про особливості застосування закону України “Про вибори Президента України” при повторному голосуванні 26 грудня 2004 року” від 8 грудня 2004 р. // Відомості Верховної Ради. – 2004. – № 52. – С. 2076–2087. 13. Ключковський Ю.Б. Основні напрями розвитку виборчого законодавства за роки незалежності України / Ю.Б. Ключковський // зб. мат. Міжнар. наук.-практ. конф. “Вибори Президента України-2004: проблеми теорії та практики”. – К.: Атіка, 2005. – С. 41–57. 14. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради. – 1996. – № 30. – С. 381–417. 15. Лавринович О.В. Виборче законодавство України та проблеми його вдосконалення: дис. ... канд. юр. наук: 12.00.02 / Олександр Володимирович Лавринович. – К., 2001. – 173 с. 16. Ставнійчук М.І. Законодавство про вибори народних депутатів України: актуальні проблеми теорії і практики / М.І. Ставнійчук. – К.: Факт, 2001. – 156 с.